

ЗАВОРОТЧЕНКО Т.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара)

УДК 342.7 : 328(478)

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ І ПРАВ ГРОМАДЯНИНА

Досліджено питання співвідношення прав людини і прав громадянина. Доведено, що поняття основних прав і свобод ширше поняття конституційних.

Ключові слова: політичні права, свободи, поділ влад, народне представництво, громадянські свободи, суб'єктивні права громадян.

Исследованы вопросы соотношения прав человека и прав гражданина. Доказано, что понятие основных прав и свобод шире понятия конституционных.

Ключевые слова: политические права, свободы, деление властей, народное представительство, гражданские свободы, субъективные права граждан.

The issues of human rights and the rights of a citizen. It is proved that the concept of fundamental rights and freedoms wider concept of constitutional.

Keywords: political rights, freedom, a division of the authorities, the people's representation, civil liberties, the subjective rights of the citizens.

Актуальність цієї статті зумовлена важливістю питань співвідношення прав людини і прав громадянина. Загальновідомо, що кожна галузь права містить норми, які визначають ту або іншу межу правового статусу людини. Політичні права і свободи, як і всю систему основних прав, свобод та обов'язків, ми розглядаємо в якості окремого інституту державного права за ознакою „основних”, тобто тих, які найбільш повно і глибоко виражають сутність взаємовідносин між державою та людиною. Законодавець закріплює їх у Конституції.

Дане питання у своїх роботах розглядали такі російські та українські вчені: Н.В. Витрук, Р.З. Лившиц, М.І. Матузов, А.П. Мовчан, В.С. Нерсисянц, В.А. Патюлин, О.В. Пушкіна, Б.В. Пхаладзе, В.В. Рудницький, І.Е. Фарбер, Л.С. Явич та інші.

Метою даної статті є дослідження питання співвідношення прав людини і прав громадянина.

Одні дослідники розрізняють „конституційні” та „основні” права і свободи громадян. При цьому термін „основні” підкреслює їх змістовну сторону, а термін „конституційні” – правову форму їх закріплення [1, с. 169; 2, с. 46; 3, с. 138]. Інші автори не здійснюють такого розподілу [4, с. 86; 5; 6, с. 49]. Л.Д. Воеводін, наприклад, вважає, що конституційні права і свободи відрізняються від інших юридичних прав і свобод як за змістом, так і за формою закріплення. Рішуче значення тут має зміст, який визначає той факт, що конституційні права і свободи „фіксують найбільш істотні, корінні, принципові зв'язки та відносини між суспільством та людиною, державою і громадянином” [7, с. 21]. З іншого боку, права та обов'язки, навіть ті, що відображають такі важливі зв'язки та відносини, на нашу думку, стають основними лише після їх фіксації в Конституції. Аналіз даної позиції підводить нас до проблем співвідношення права і закону, розрізняючи права вітчизняної юридичної науки. Дійсно, якщо розглядати право як нормативно закріплену справедливість, де справедливість, не отримавши нормативного закріплення, залишається за межами права [8, с. 3; 9, с. 351], то запропонована Л.Д. Воеводіним концепція представляється вельми переконливою. Однак виникає питання: чи обов'язкове фіксування основних прав і свобод громадян лише в такому правовому акті, як Конституція, або ж закріплення їх можливе в інших юридичних джерелах?

Для розгляду даного питання слід звернутися до однієї з важливих проблем – співвідношення прав людини і прав громадянина. В літературі з цього приводу представлені різні погляди. Так, у радянському державоведенні до цієї проблеми звернувся в 1967 р. І.Є. Фарбер. Він вважав, що права людини є загальносоціологічною, а не юридичною категорією, хоча і важливою для юридичних наук, яка представляє собою можливість користуватися певними соціальними благами, незалежно від їх державного визнання [10, с. 39]. Правами ж громадянина, за І.Є. Фарбером, є права людини, визнані (санкціоновані) державою. Визначаючи права людини

як продукт та важливішу частину теорії природного права, відомий венгурський вчений Імре Сабо, у свою чергу, розглядає дане явище в двох аспектах [11, с. 32]. По-перше, як якийсь „моральний критерій”, який стоїть над позитивним правом, по-друге, як категорію міжнародного права, яка відображає в даній галузі права ті ж самі явища, що і „права громадян” у сфері внутрішньодержавній. Дійсно, у сфері міжнародного права вже склався навіть відповідний інститут – міжнародний захист прав людини.

Найбільш переконливою представляється концепція В.С. Нерсисянца. Основна її ідея зводиться до того, що на різних ступенях історичного шляху до сучасної концепції прав людини ми маємо справу з тим або іншим варіантом бездоганної людини. Останнім типом такої бездоганної людини в цій історичній низці є громадянин (людина як член держави), а останньою формою прав бездоганної людини – права громадянина в їх відповідності з правами людини [12, с. 23].

Для того щоб правильно вирішити проблему співвідношення прав людини і прав громадянина, необхідно уявити для себе, нормами якої галузі права вони регулюються. Позиція нашої науки в більшості випадків визначалася політичним курсом „закритого товариства”. Вважалося, що „безпосередня регламентація і захист прав людини відповідно з особливостями суспільного і державного ладу залишається внутрішньою справою кожної держави і повинна здійснюватися лише в тому порядку і тими самими органами держави, як це конкретно передбачено внутрішнім законодавством” [13, с. 21]. Основний аргумент – непорушність принципу невтручання у внутрішні справи держави. Тому „західні концепції міжнародної правосуб’єктності індивідів, створення наддержавних органів захисту прав людини, примата міжнародних заходів у захисті прав людини тощо, явно непереконливі” [14, с. 11]. Питання ж співвідношення норм міжнародного внутрішньодержавного права стосовно прав людини досліджувалися лише в плані „прогресивного” впливу соціалістичного права.

Однак політичні реалії сьогодні змінюються значно швидше, ніж наукова думка. Тому важливо, щоб Конституція України в одній зі статей встановлювала пріоритет загальновизнаних міжнародних норм, які стосуються прав людини, над українським законодавством. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що різниця між названими поняттями з точки зору змісту полягає в тому, що правовий статус людини – це своєрідний міжнародний правовий стандарт, ідеал, до якого прагне національне законодавство окремих країн, закріплюючи правовий статус громадянина, що відображає особливості реалізації правового статусу людини в умовах конкретної країни та історичної ситуації з формальної точки зору. Різниця між ними полягає у формі правового закріплення належних суб’єкту прав, свобод та обов’язків. Іншими словами, різниця – у джерелі права. Юридичним джерелом правового статусу людини є загальновизнані норми міжнародного права, які налужать до прав людини. Основними його джерелами являються Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Документи конфедерацій Зборів з безпеки та співробітництва в Європі [15].

Включення норм про пріоритет міжнародно-правових норм перед національним законодавством породжує чимало проблем у питанні забезпечення прав і свобод людини й громадянина поточним законодавством. Тут превалюють дві основні концепції. Перша, викладена вище, знаходиться, по суті, на позиціях реальної дії лише норм внутрішньодержавного права, а норми міжнародного права, зокрема ті, що регулюють права людини, розглядаються як стандарти або принципи, відповідно з якими держава тільки зобов’язується надати своїм громадянам повний міжнародно-правовий „набір” прав і свобод. Порядок реалізації цих прав і свобод – справа внутрішньодержавна. Друга концепція розроблювалася переважно західними вченими. Сутність її зводиться до того, що ратифікація норм міжнародного права не приводить до трансформації міжнародних норм у норми внутрішнього національного законодавства, а, скоріше, слугує керівництвом для відповідних національних влад застосовувати ці норми міжнародного права безпосередньо в межах національного правопорядку. Цей принцип діє в рамках правової системи США, Франції, Австрії, Іспанії, Греції та ряду інших держав. Можливість прямої дії норм міжнародного права у сфері прав людини в якості конституційного принципу розглядався Л.С. Явичем [16, с. 203]. Однак поступово дана проблема з області теорії перейшла у практику. Норми міжнародного права не тільки мають перевагу перед законодавством України, але й безпосередньо породжують права та обов’язки громадян України. Застосування цієї норми, з нашої точки зору, може мати неоднозначні наслідки. Що стосується прав, то, звичайно, наяв-

ність або відсутність їх у чинному законодавстві країни залежить не тільки від суб'єктивної волі законодавця, але і від цілої низки об'єктивних причин, зокрема, від рівня розвитку економіки країни. Не секрет, що Україна сьогодні знаходиться далеко не на першому місці за рівнем життя, і низка соціально-економічних прав людини, які входять до міжнародного стандарту, фізично не може забезпечити.

Говорячи про обов'язки, які породжуються нормами міжнародного права, слід зауважити, що ніхто не повинен бути примушений до виконання обов'язків, не передбачених Конституцією України.

Однак слід також зазначити, що деяка частина міжнародно-правових норм, суворо говорячи, нормами права не являються, оскільки у них відсутня важливіша ознака – загальнообов'язковий характер. Загальна декларація прав людини, на відміну від Міжнародних пактів з прав людини, покладає лише моральні зобов'язання на держави та громадян. Правова ж природа Підсумкового документа Віденської зустрічі представників держав – учасників ОБСЄ є предметом наукових дискусій.

Для правильного вирішення представлених тут проблем необхідно визначити задачі внутрішнього і міжнародного права у сфері прав людини. Внутрішньодержавне право, незалежно від діючої формули співвідношення його з правом міжнародним, повинно в першу чергу створювати умови для практичної реалізації та виконання міжнародних зобов'язань держав щодо своїх громадян, причому способи дії відповідних норм можуть бути будь-які (включаючи і безпосереднє регулювання). Друге, не менш важливе завдання – встановлювати (якщо подібна регламентація відсутня в міжнародно-правових актах) конкретні юридичні механізми реалізації прав і свобод громадян, включаючи відповідальність за порушення встановлених нормами права правил поведінки. Також внутрішньодержавне право покликає фіксувати відсутні в міжнародно-правових нормах конкретні права і свободи, якщо для цього виникли об'єктивні передумови.

Міжнародне право, у свою чергу, покликає регулювати відносини, пов'язані з порядком і формами закріплення на міжнародно-правовому рівні прав і свобод людини, а також з процесом створення, функціонування та об'ємом компетенції міжнародних органів контролю і захисту прав людини.

Отже, розглядаючи питання про співвідношення прав людини і прав громадянина, слід вказати, що вже сьогодні являються громадянами всі особи, які проживають у тих державах, де їх статус безпосередньо регулюється міжнародно-правовими нормами. Можна, звичайно, заперечити, що особи, які проживають на території більшості держав і не є їх громадянами, позбавлені активного і пасивного виборчого права. Отже, особа без громадянства не є тією привілейованою людиною, яка має права людини. Але для Хартії людина і громадянин не існує, є тільки француз; звичайно, це абсолютне недотримання, оскільки у правовій державі права і свободи мають не тільки піддані і громадяни даної держави, але й всі люди, які проживають на її території. Можливо, природа єднання прав людини і прав громадянина дещо глибша і не можна розглядати дане явище на основі одиничних прикладів механічного типу. Існує й інша точка зору, що права людини створюють ядро, саму сутність того проміжку життя суспільства, який охоплюється Конституцією.

Із запропонованої позиції логічно випливає те, що поняття основних прав і свобод ширше за поняття конституційних, оскільки перші правові можливості індивіда відображають не тільки найбільш важливі зв'язки та відносини між державою та людиною, але й зазначені в міжнародно-правових актах, учасником яких дана держава є. В даному випадку не є принципово важливим, в якому акті (конституції або міжнародно-правовому документі) закріплені ті чи інші права. Для характеристики таких в якості основних необхідною і достатньою умовою буде їх регламентація в будь-якому з приведених актів.

Російський державознавець М.М. Коркунов у своїй двотомній праці „Русское государственное право” достатньо докладно дослідив суб'єктивні права громадян. У розділі „Пределы государственного вмешательства” він аналізує питання цивільної свободи, свободи друку, релігійної свободи, а також обмеження даних свобод [17, с. 414]. Окремо аналізується право петицій як один із способів забезпечення законності управління (відділ. IV, Глава I) [17, с. 491]. Окрім цього правам та обов'язкам підданих М.М. Коркунов присвятив ще й окремий розділ [17, с. 533]. У курсі лекцій з державного права Б.А. Кістяківський аналогічний за змістом розділ назвав «Теорія

суб'єктивних публічних прав, Декларація прав людини й громадянина» [18, с. 294]. В радянський період „плюралізм поглядів” був пов'язаний зі змістом предмета науки і галузі державного права, тривав з кінця 50-х до початку 70-х років. А.І. Лепешкін, прибічник більш вузького трактування предмета, вважав, що державне право як галузь повинна містити в собі тільки ті суспільні відносини, які пов'язані з закріпленням основи держави, форми державних органів, прав і свобод громадян, у зв'язку з участю їх у здійсненні державної влади [19, с. 7], [20, с. 25]. Автор, таким чином, виключив з предмета соціально-економічні та особисті суб'єктивні права, залишаючи державному праву лише частини громадянства і політичних свобод. У свою чергу, В.Ф. Коток, основний опонент А.І. Лепешкіна, прибічник концепції конституційного права, визначав дану галузь як істотні відносини, які містять основні риси соціально-економічної системи і політичної організації суспільства [21, с. 41]. Він виступав проти виокремлення будь-яких прав (свобод) з предмета державного права. Сучасна державно-правова теорія сприйняла в цілому концепцію В.Ф. Котока і розглядає права, свободи та обов'язки громадян як єдину систему [22, с. 174; 23, с. 192]. Не аналізуючи тут загальнотеоретичні питання державного права, можна зробити висновок, що приналежність політичних прав і свобод до предмета державного права ніколи не викликала сумнівів у російських та українських юристів.

По закінченні нашого дослідження слід зазначити, що правова сторона взаємовідносин між державою та людиною, теоретичні дослідження в даній галузі являють собою великий простір з достатньою кількістю спірних проблем. Розгляд же в даній статті деяких методологічних питань є передумовою для дослідження у майбутньому проблеми політичних прав і свобод громадян та механізму їх реалізації.

Список використаної літератури:

1. Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР. – Саратов, 1966.
2. Пхаладзе Б.В. Юридические формы положения личности в советском обществе. – Тбилиси, 1969.
3. Патюлин В.А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений). – М., 1974.
4. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М., 1985.
5. Конституционный статус личности в СССР. – М., 1988.
6. Конституционные права и обязанности советских граждан. – К., 1985.
7. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе. – М., 1987.
8. Лившиц Р.З. Право и закон в социалистическом правовом государстве // Сов. гос-во и право. – 1989. – № 3. – С. 3-15.
9. Нерсесянц В.С. Право и закон. – М., 1983.
10. Фарбер И.Е. Права человека, гражданина и лица в социалистическом обществе // Правоведение. – № 1. – 1967. – С. 39-47.
11. Имре С. Идеологическая борьба и права человека. – М., 1981.
12. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до Декларации 1789 г.) // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989.
13. Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. – М., 1982.
14. Рудницкий В.В. Международная защита прав человека и конституционное регулирование свободы и ответственности при социализме: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1981.
15. Права человека: Сборник международных договоров. – ООН, Нью-Йорк, 1989.
16. Явич Л.С. Социализм: право и общественный прогресс. – М., 1990.
17. Коркунов Н.М. Русское государственное право. М., 1901.
18. Кистяковский Б.А. Лекции по государственному праву (Общее и Русское). – М., 1909.
19. Лепешкин А.И. Соотношение государственного права и норм Советской Конституции // Сов. гос-во и право. – 1959. – № 2. – С. 7-12.
20. Лепешкин А.И., Махненко А.Х., Щетинин Б.В. О понятии, предмете и источниках государственного права // Сов. гос-во и право. – 1965. – № 1. – С. 24-29.
21. Коток В.Ф. О системе науки советское государственное право // Сов. гос-во и право. – 1959. – № 6. – С. 41-48.
22. Советское государственное право / Под ред. С.С. Кравчука. – М., 1975.
23. Государственное право Российской Федерации: Курс лекций / Под ред. О.Е. Кутафина. – М., 1993.

Надійшла до редакції 09.11.2011

